

Семенчук С.О.

викладач Хмельницького
економічного університету

Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі.

Ключові слова: скульптура, ідол, атрибут, святилище, капище, антропоморф, язичництво.

В статті подаються археологічні дані про язичницький комплекс в с. Іванківці, детальний опис монументальних скульптур даного регіону на основі матеріалів з наукового архіву Інституту археології НАН України.

Про час заселення слов'янами Подністров'я письмові джерела не повідомляють. Але вже у III-IV ст. н.е. на карті шляхів Римської імперії, відомої під назвою Пейтінгерові таблиці, у пониззі Дністра і Дунаю поряд з гетами, даками й іншими племенами вказані й венеди. Ймовірно що венедями античні автори першої половини I тис. н.е. називали слов'ян. У зв'язку з цим особливо великого значення набувають археологічні матеріали I тис. н.е., серед яких повинні бути й пам'ятки, залишені венедями [5, с.3].

Проблема духовної культури слов'янських народів широко оприявлена у вітчизняній та закордонній науці. В основу численних досліджень цього напрямку закладено письмові, історичні та етнографічні джерела, зчаста залучаються археологічні матеріали. Як завважує Б. Рибаків: «Однією із найцікавіших і важливих ділянок сторінок археології є спроба проникнути в дивне мислення давньої людини на підставі вивчення тих пам'яток матеріальної культури, які вона залишила після себе» [9].

Актуальність дослідження обумовлена потребою розкриття такої малодослідженої проблеми як історія язичництва Середнього Подністров'я першої половини I тис. н.е.

Зазначимо, що попередниками проведена значна робота з вивчення первісних скульптур та язичницьких святилищ. Археологічні джерела, які торкаються язичницьких вірувань, на нашу думку, не мають системи, вони і досі не зібрані зі всіх слов'янських земель та недостатньо систематизовані. Зазвичай у загальних роботах зі слов'янських язичництв наводяться лише окремі приклади широко відомих пам'яток та згадуються знахідки ідолів й інших культових старожитностей. Однак кількість культових об'єктів слов'ян, які введені дослідниками в науковий обіг останнім часом, значно зростає і знаходить своє відображення у багатьох публікаціях.

Найбільш результативними в історії язичництва Подністров'я є дослідження академіка Академії Вищої школи І. Винокура. Матеріали його досліджень узагальнено у низці наукових збірників конференцій, статтях та монографічних працях вченого. У них досліджено і систематизовано значний обсяг матеріалу про духовність населення першої половини I тис. н.е. в Середньому Подністров'ї.

На лівобережній частині Середнього Подністров'я археологами досліджено залишки святилищ: І. Винокуром і Г. Хотюном – в с. Ставчани, с. Бакота [3, с.109], В. Довженком і М. Брайчевським – в с. Іванківці [2].

У 1989 р. в науковому журналі “Археологія” опубліковано статтю І. Винокура та Р. Забашти “Монументальна скульптура слов'ян”, в якій вперше поділено черняхівські скульптури на кілька типів за іконографією та стилістикою [6].

Завважимо, що в останні роки ХХ ст. з'явилися нові цікаві факти, які доповнюють історію язичництва на зазначеній території.

Колосальну роботу в плані дослідження язичництва давніх слов'ян провели буковинські археологи Б. Тимошук та І. Русанова, узагальнивши їх у праці “Языческие святилища древних славян” (1989). Зокрема, вони зробили

припущення, що місцем знаходження Збруцького ідола є городище-святилище Богит. Правда, воно є лише одним із варіантів розв'язання проблеми про первісне місцезнаходження ідола.

Свої монографії присвятив язичництву і відомий російський археолог Б. Рибаків, „Язычество древних славян” (1981), „Язычество Древней Руси” (1987), в яких узагальнив і систематизував язичницькі старожитності періодів ранніх слов'ян та Київської Русі.

Грунтовному вивченню духовної культури давніх слов'ян присвячено цілу низку наукових і популярних праць вітчизняних і зарубіжних дослідників (А. Афанасьєв, М. Грушевський Б. Рибаків, М. Костомаров та ін.); чималий внесок в розробку даної проблеми належить таким українським ученим як В. Даниленко, І. Шовкопляс, П. Толочко, Д. Козак, І. Винокур, Б. Тимошук, О. Приходнюк, М. Тиханова, Г. Лозко та багатьом іншим.

Неабиякий інтерес до означеної проблеми виявляли фольклористи, етнографи, археологи, починаючи з середини ХІХ ст. Цій тематиці присвячено значну кількість праць вітчизняних і зарубіжних науковців. На сучасному етапі для дослідження світобачення та звичаїв слов'ян залучені майже всі писемні джерела і в значній мірі враховані етнографічні матеріали, проте для цього використано обмаль фактологічного матеріалу археологів. Водночас саме культові місця, святилища та інші речові пам'ятки, що уособлюють вірування народу, “проливають світло” на значну кількість темних плям у світобаченні стародавнього населення регіону, розкривають “горизонти” пізнання конкретних уявлень про релігійні обряди та роль релігії в житті давнього суспільства.

Досить вагомий внесок у дослідження язичницьких старожитностей Поділля належить відомому подільському краєзнавцеві та церковному діячеві Ю. Сіцинському, який на основі систематизації та картографування здобутих даних підготував й опублікував капітальну джерелознавчу працю “Археологическая карта Подольской губернии”, що вийшла у світ в 1901 р. у Працях ХІ археологічного з'їзду [11]. Вчений зафіксував і систематизував

близько 2 тисяч археологічних пам'яток від кам'яного віку аж до періоду Київської Русі включно [4]. Ця робота стала основою щодо розташування та опису язичницьких скульптур та рельєфів Середнього Подністров'я. Цим об'ємним дослідженням науковці активно користуються і на сучасному етапі. У контексті сказаного, варто згадати відомого дослідника старожитностей Поділля В. Гульдмана, який у тому ж 1901 р. опублікував “Пам'ятники Подольской старины” (матеріали к составлению археологической карты Подольской губернии) [7, с. 292-294].

За даними В. Гульдмана та Ю. Сіцинського, на межі ХІХ–ХХ ст. в селах Поділля було знайдено понад десяток кам'яних скульптур, яких у народі називають “бабами”.

На території Середнього Подністров'я відомі також і інші знахідки кам'яних скульптур. Ці матеріали фіксують у своїх роботах Ю. Сіцинський та В. Гульдман. Останні вказують на цілий ряд населених пунктів, де в різний час виявлено язичницькі старожитності, а саме: Іванківці Олешинські, Березна, Березове, Хоньківці, Козлів, Пижівка, Хребтіїв, Кузьминчик, Ольховець. Нажаль, не всі з відкритих кам'яних язичницьких скульптур стали надбанням науки [11]. Нагадаємо, що ілюстрацій цих пам'яток у праці дослідника Ю. Сіцинського не виявилось.

У цьому повідомленні автор якнайповніше наводить фактологічні дані про язичницькі ідоли Середнього Подністров'я із с. Іванківці Новоушицького району пов'язуючи їх конкретно з язичництвом означеного регіону.

Наприкінці 1950–х р. в Інститут археології АН УРСР надійшло повідомлення І. Старинського про те, що у селі Іванківці Новоушицького району Хмельницької області є дві кам'яні скульптури, одна з яких стоїть вкопана в землю, із трьох сторін має зображення людських облич, а інша – лежить на поверхні ґрунту і уособлює одностороннє зображення людини.

На місце знахідки виїжджав відомий український археолог В. Довженок, який провів попереднє дослідження території. З'ясовано, що стели знаходяться на слов'янському поселенні II–IV ст. н.е. Крім двох стел,

про які повідомлялось в листі І. Старинського, в с. Іванківці, виявлено третю скульптуру, яка була розбита господарем садиби і закопана в землю [8].

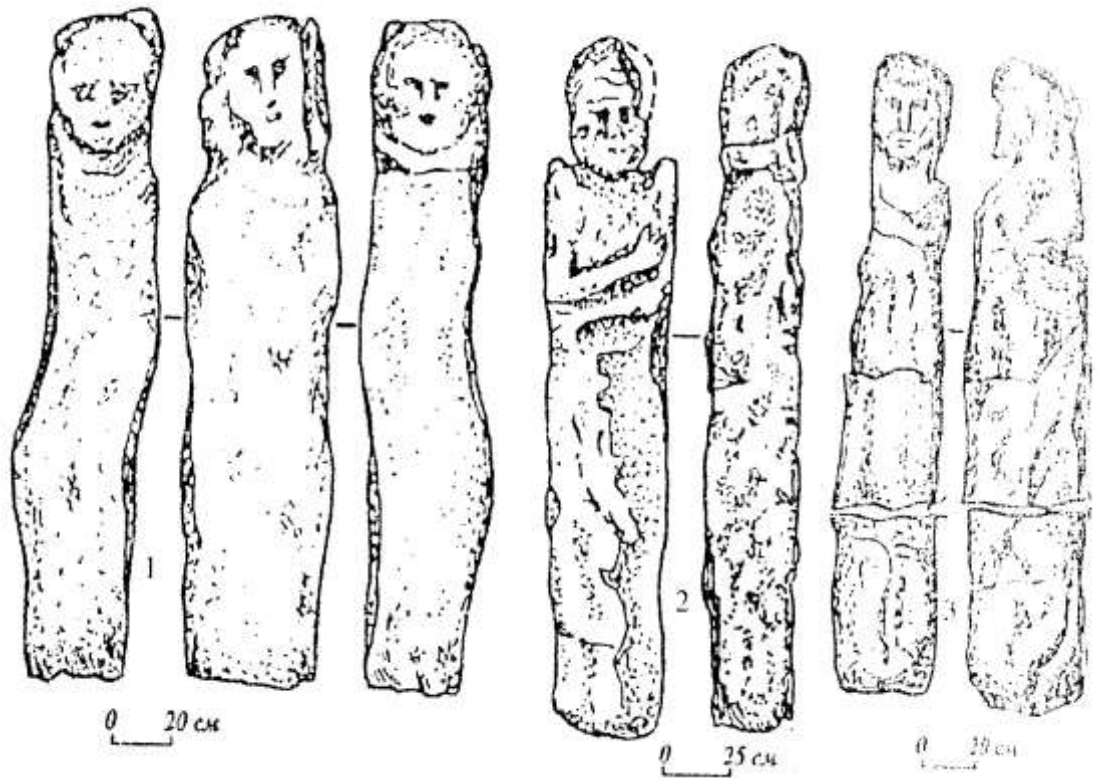
У 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Брайчевського провела на поселенні археологічні дослідження. Оскільки вони проходили у важких умовах осені (кінець вересня – початок жовтня), їх масштаби мали обмежений характер. Всеж вдалося з'ясувати, що на тому місці, де знаходились ідоли, справді було давнє святилище. Крім того, встановлено, що жителі селища займалися залізобним виробництвом [1].

Село Іванківці розміщене на правобережжі Дністра приблизно за 8 км від річки, на двох схилах глибокої балки, по якій протікає невеликий струмок Батіжок, що бере свій початок за північно-східною околицею села.

Поселення, на якому знайдені ідоли, знаходиться на високому мисі та починається від схилу в долину р. Батіжок, і тягнеться стрічкою вздовж безіменного струмка довжиною близько 0,5 км. Воно займає площу майже 10 га. Кам'яні стели знаходились в західній частині поселення, на південь від сучасного сільського кладовища.

Перша із стел стояла на городі селянина С. Онищука. Ця скульптура являє собою чотирьохгранний стовп із місцевого каменю-вапняку висотою 1,8 м та об'ємом 0,4х04 м кв (рис. 1, 1).

Поверхня стели вивітрена, по всій її площині простежуються тріщини, які ніби розділяють скульптуру по вертикалі на три частини, скульптура місцями вкрита мохом. На північній, східній та південній сторонах ідола простежуються випуклості та впадини, очевидно штучного походження, можливо, сліди невідомих попередніх зображень, пошкоджених часом та діями атмосферних явищ. За розповідями старожилів, на площинах фігури були помітні якісь знаки та фігури, але що вони означали, не пам'ятають.

***Рис.1. Антропоморфні язичницькі ідоли з села Іванківці
(За І. Винокуром)***

Зображення людських облич збереглися у верхній частині стовпа з трьох сторін. Найбільш добре збереглося обличчя на південно-західній стороні (рис. 1, 1). Воно має округлу форму, що врізана в площину каменю і виступає на 1–2 см; очі та рот зображені у вигляді заглиблень. Побутує думка, що художник на цьому зображенні намагався зобразити риси жіночого обличчя.

Відносно добре збереглося обличчя з північно-західної сторони. Тут чітко помітні заглиблення очей, рота, а також помітно виділяється борода. Обличчя з західної сторони скульптор зобразив масивніше, ніж з південної. Очевидно, тут зображено чоловіче обличчя.

Найгірше збереглося зображення людського обличчя з північно-східної сторони. Тут лише чітко простежуються заглиблення очей, рот – помітно менш чітко, а інші частини тіла зовсім не помітні .

Із четвертої, південно-східної сторони, зображення обличчя відсутнє; можливо воно було раніше, але потрапило під дію вивітрювання, а можливо його взагалі ніколи не було і скульптура від самого початку була трьохликою [12, арк. 4-5].

Загальна збереженість скульптури не досить якісна; деталі зображення, які збереглися, чітко простежуються при скісному освітленні. В той час, коли скульптура стала відома широкому колу науковців, вона знаходилась у сильно нахиленому положенні, але селяни пам'ятають часи, коли ідол стояв вертикально [2].

Незадовільний стан фігури з багатоліким зображенням пояснюється, вірогідно, м'якою породою вапняку, з якого вона виготовлена в умовах місцезнаходження. Недостатньо твердий подільський вапняк багато століть знаходився на відкритому місці, піддавався природнім впливам: дощі, морози та вивітрювання. Чого не можемо сказати про “Збруцького ідола”, який знаходився на дні річки Збруч в незмінному природньому середовищі і зберігся у первинному вигляді [8]. Людські обличчя, які дивляться на всі чотири сторони – символ оберігаючий від зла, що знаходиться зі всіх сторін. Всі ці чотири напрями, які колись могли означати і географічні координати: з півночі та півдня, із заходу та сходу. Оскільки носителями зла вважались злі вітри, то географічне поняття повністю має право на існування. Вихід зла розцінювався не лише у ставленні до особистості (позаду, попереду), а й до природи в цілому – за сторонами світу або, висловлюючись науковими термінами, за географічними координатами. Давньоруському прикладному мистецтву відомо багато прикладів хрестоподібного розташування заклиналих знаків, яким, безсумнівно надавалося значення безпосереднього спрямування антитези зла. Напевно, таке значення було закладено давніми слов'янами і у іванковецького чотирьохликого ідола, який оберігав село із чотирьох сторін.

В науковому колі побутує думка, що ця скульптура увібрала в себе верховне божество Роду, уособленням якого вважають збруцького ідола,

хоча така версія не підтверджена, однак припущення, на думку Б.О. Рибаківа має право на існування. Ідол Роду як верховне божество має бути найбільшим із трьох іванковецьких знахідок, за умови впевненості у їх повній синхронності, у одночасності виготовлення всіх трьох фігур, але такої впевненості немає, тому що поселення датується II–V ст. н.е. Отже, припускаємо, що виготовлення скульптур могло бути упродовж п'ятсот років [10, с. 131-132].

Другий ідол знаходився на захід від місцезнаходження першої скульптури. Він являє собою чотирьохгранний плоский кам'яний стовп, який зображав тіло людини зі скульптурним, об'ємним віддзеркаленням людської голови (рис. 1, 2). Загальна композиція витвору нагадує давньогрецькі герми. На скульптурі також помітні сліди вивітрювання, але меншою мірою, ніж на першій. Загальна збереженість ідола задовільна, відбита лише ліва частина голови та ніс. Розміри скульптури: довжина 2,35 м, ширина 0,52 м, товщина 0,38 м, довжина голови 0,48 м, ширина обличчя по лінії носа 0,27 м.

Виконання цієї скульптури вирізняється великою ретельністю. Досить чітко передані борода, вуса, очі, ніс (відбитий зовсім недавно). На фронтальній частині ідола видно зображення рук, складених на грудях, та меча, якого утримує права рука наскіс через увесь тулуб. Зображення ніг відсутнє, але, вірогідно, нижня частина скульптури відбита. При косому освітленні, в нижній частині правого боку помітні якісь подряпини або насічки; це, очевидно, на думку дослідників, “знаки Рюриковичів”.

Іванковецька скульптура № 2, на відміну від першої, лежала не на своєму першопочатковому місці. Зважаючи на те, що скульптура досить масивна, жителі села не могли перенести скульптуру на значну відстань; тому дослідники вважають, що першопочаткове місцезнаходження цієї скульптури знаходиться десь поруч [12, арк. 6-7].

Третя скульптура спершу знаходилась вище по схилу, на північний схід від першої, на присадибній ділянці селянина Я.Яремчука. За деякий час до початку проведення розкопок в с. Іванківці, стела була розбита батьком

тогочасного власника земельної ділянки та закопана в землю. Я.Яремчук розповів що його батько після того як розбив статую важко хворів і незабаром помер. Його захворювання та смерть місцеві жителі пов'язували із знищенням ідола, в результаті чого виникло надзвичайне побоювання стел, чому останні в значній мірі завдячують свої добрій збереженості. Місце, де були закопані залишки скульптури, показали селяни. Загалом виявилось сім масивних частин каменю та безліч дрібних уламків, які в сукупності дозволили відновити давню скульптуру (рис. 1, 3).

Це була найбільш масивна із всіх трьох стел. Довжина останньої понад 3 м. Виготовлена вона з того самого м'якого дністровського вапняку, що і дві попередні вищеописані стели. За манерою зображення третя скульптура найбільше наближена до другої. Вона є неправильним чотирьохгранним стовпом зі скульптурним зображенням людської голови зверху. Сама обробка скульптури набагато гірша, ніж в скульптури № 2, а голова навпаки – оброблена більш ретельно. Досить добре простежуються очі, ніс, рот, підборіддя, волосся та вуха. Нижче на стелі не показано ніяких деталей одягу або частин тіла людини. Більш того, його поверхня зовсім не оброблена. Тому ми вважаємо, що третя скульптура не була закінчена майстром. Досить добре видно незакінчене праве плече та шию з правої сторони: робота проводилась, а потім різко припинилась. На поверхні скульптури помітні сліди знаряддя, якими працював майстер [12, арк. 8-9]. Під час розкопок частини ідола передано в Кам'янець-Подільський історичний музей.

Іванковецьке святилище виникло у період розквіту черняхівської культури (приблизно в III–IV ст. н.е.) та продовжувало існувати й значно пізніше – можливо тоді, коли саме поселення вже припинило своє існування. Про це свідчать знахідки кераміки середини та другої половини I тис. н.е. Проте до епохи християнізації воно, вірогідно, не дожило. Тому іванковецькі скульптури не спіткала доля Збруцького ідола і вони збереглися до наших днів на тому місці, де були поставлені півтори тисячі років тому.

Отже, вивчення іванковецьких ідолів відкрило нову сторінку в пізнанні язичницької ідеології. Очевидно, багатолика скульптура з Іванковець та Збруцький ідол зображували одне і теж божество, яке, очевидно, посідало почесне місце в тогочасному слов'янському язичницькому пантеоні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брайчевский М.Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре / М.Ю. Брайчевский // Краткие сообщения Института материальной культуры. – 1953. – Вып. 52. – С. 43-53.
2. Брайчевский М.Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М.Ю. Брайчевский, В.И. Довженок // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 261.
3. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен / І.С. Винокур. – Київ : Наукова думка, 1972. – 180 с.
4. Винокур І.С. Історико-археологічні дослідження Ю.Й. Сіцинського / І.С. Винокур // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції : Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Ч. 1. – Хмельницький, 1994. – С. 57-59.
5. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1977. – 111 с.
6. Винокур І.С. Монументальна скульптура слов'ян / І.С. Винокур, Р.В. Забашта // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 65-77.
7. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
8. Довженок В.И. Древнесловянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье / В.И. Довженок // Краткие сообщения и исследования Института материальной культуры. – 1952. – Вып. XIVIII. – С. 136-142.
9. Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – 1962. – № 4. – с. 66.
10. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, Институт Археологии, 1981. – 606 с.
11. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 133-197.

12. Науковий архів Інституту археології НАН України
1951/96 Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции
1951 г., 44 л.